

सामाजिक सुधारणांमध्ये स्वामी विवेकानंदांची भूमिका - एक अभ्यास

प्रा. डॉ. शिवचरण ना.धांडे

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग

स्व.निर्धन पाटील वाघाये महाविद्यालय एकोडी

ता.साकोली. जि.भंडारा. 441802

Mo:- 9049830803

Email:- shavicharandhande@gmail.com

गोषवारा :

स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म 12 जानेवारी 1863 रोजी कोलकता येथे विश्वनाथ दत्ता आणि भुवनेश्वर देवी यांच्या पोटी झाला. स्वामी विवेकानंद यांचे बालपणीचे नाव नरेंद्रनाथ दत्त होते. त्यांचे वडील कलकत्ता उच्च न्यायालयात वकील होते. ते इंग्रजी आणि पर्शियन भाषेत निपुण होते, त्यांची आई अत्यंत धार्मिक स्त्री होती, माझ्या आयुष्यात सतत प्रेरणा देणारी आई होती असे ते अनेकदा म्हणत असत. त्यांनी आपल्या आईकडून महाकाव्ये आणि पुराणचे शिक्षण घेतले होते. विवेकानंद बालपणापासूनच अतिशय हुशार होते आणि त्यांना आध्यात्मिक गोष्टींचे प्रचंड आकर्षण होते. विवेकानंद खूप धाडसी आणि धैर्यवान होते. ते गायन आणि खेळातही तितकेच हुशार होते.

स्वामी विवेकानंद हे प्रामुख्याने भारताचे ध्वज वाहक, भिक्षू बरोबर उत्कृष्टता म्हणून लोकप्रिय आहेत. भारताचा आत्मा पाश्चिमात्य समाजासमोर मांडण्याचे श्रेय त्यांना सामान्यतः दिले जाते. त्यांना हिंदू धर्माचे प्रवक्ते म्हणून संबोधले जाते. त्यांचे व्यक्तिमत्व आध्यात्मिक आणि सामाजिक सुधारणा असे दोन पट होते. अनेकदा असे दिसून आले आहे की त्यांच्या आध्यात्मिक आत्म्याला सामाजिक स्वत्वाची प्राप्ती झाली आहे. "विवेकानंद" "स्वामी" च्या प्रचंड भाराखाली पूर्णपणे बुडून गेले असे वाटू शकते. स्वामी विवेकानंद म्हणाले की "मुक्ती आणि इतर सर्व माझ्यासाठी कोणतेही परिणाम दिसत नाहीत". आणि "ते विकून टाका, जर गरज असेल तर आम्ही संन्यासी आहोत, आम्ही नेहमी झाडाखाली झोपायला तयार असले पाहिजे आणि आम्ही दररोज जे भीक मागतो त्यावर जगले पाहिजे". अशाप्रकारे, स्वामी विवेकानंद हे भारतातील एक अग्रगण्य व्यक्तिमत्व आहेत ज्यांनी आधुनिक भारताला आकार देण्यासाठी अविभाज्य भूमिका बजावली आहे. समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, जनउत्थान आणि जनशक्ती, अस्पृश्यांशी दयेने वागणे, सार्वत्रिक साक्षरता, स्त्रीमुक्ती आणि समाजसेवेचा संस्कार धार्मिक उपासनेचा भाग म्हणून - हे स्वामी विवेकानंदांच्या सुधारणांचे मूलभूत मुद्दे होते. त्यांचे प्रसिद्ध शब्द: 'जागा, उठा, आणि ध्येय गाठेपर्यंत थांबू नका, आजही राष्ट्राच्या तरुणांमध्ये गुंजत आहे, त्यांच्या सामाजिक चेतना जागृत करीत आहेत.

मुळ शब्द : स्वामी विवेकानंद, सामाजिक समस्या, अस्पृश्य, भारत, समाज, मुक्ती, करुणा, आध्यात्मिक, हिंदू धर्म

परिचय :

स्वामीजींनी मेट्रोपॉलिटन इन्स्टिट्यूटमधून प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण केली. त्यांनी ख्रिश्चन महाविद्यालयातून पदवी संपादन

केली कॉलेजचे प्राचार्य कलकत्ता हस्ती त्यांच्यावर खूप प्रभावित झाले. मिस्टर हॅस्टी यांनी नरेंद्रनाथांबद्दल त्यांचे भाष्य केले होते, "नरेंद्रनाथ खरोखरच हुशार आहेत. मी दूरवर प्रवास केला आहे, परंतु मला त्यांच्या कौशल्यांचा आणि शक्यतांचा मुलगा कधीही भेटला नाही, अगदी जर्मन विद्यापीठांमध्येही तत्त्वज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांमध्ये. जीवनात ठसा उमटवण्यास बांधील आहे." त्याला क्रीडा आणि संगीतापासून कुस्ती, तत्त्वज्ञान आणि कविता यासारख्या विस्तृत आवड होत्या. श्रीरामकृष्ण यांच्याशी भेट झाल्यावर त्यांचे जीवन पूर्णपणे बदलून गेले. श्रीरामकृष्णांना दुसऱ्यांदा भेटल्यानंतर नरेंद्रनाथ दत्तापासून ते स्वामी विवेकानंद झाले.

लहानपणी विवेकानंद प्रबळ इच्छाशक्ती आणि अस्वस्थ होते. तत्त्वज्ञानाचा विद्यार्थी या नात्याने त्याला देवाशी संबंधित विविध प्रश्न पडले होते जसे की तो कसा दिसतो, त्याने हे जग का निर्माण केले आणि त्याचा लोकांशी काय संबंध आहे. पण त्याच्या प्रश्नांची पूर्तता करणारा कोणीच नव्हता. नरेंद्रने रामकृष्णांवर प्रेम केले आणि त्यांचे कौतुक केले, परंतु त्यांचे निर्णयाचे स्वातंत्र्य कधीही सोडले नाही. श्रीरामकृष्णांना एक प्राणघातक आजार झाला आणि लवकरच त्यांचे निधन झाले. मृत्यूपूर्वी रामकृष्णांनी आपल्या तरुण शिष्यांना नरेंद्राच्या नेतृत्वाखाली आणले. त्याने आपली शक्ती नरेंद्राकडे हस्तांतरित केली आणि सांगितले की, "माझ्याद्वारे प्रसारित केलेल्या शक्तीच्या बळावर तुझ्याकडून महान गोष्टी घडतील." ऑगस्ट १८८६ मध्ये श्री रामकृष्णांचे निधन झाले तेव्हा नरेंद्र यांच्या नेतृत्वाखाली त्यांच्या सर्व तरुण शिष्यांनी बाराणगर येथे रामकृष्ण बंधुत्वाचा पाया घातला. याच काळात नरेंद्रने आपल्या शिष्य बंधूंमोबत संन्यास आणि संन्यासाचे व्रत घेतले आणि त्यांना संन्याशाच्या भटक्या जीवनाची गरज भासू लागली. आणि 1888 च्या शेवटी, नरेंद्रनेही मठापासून दूर तात्पुरती सहल करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी भारतातील आघाडीच्या धर्मादाय संस्थांपैकी एक असलेल्या रामकृष्ण मिशनची स्थापना केली.

नरेंद्रला भारतीय, भारतीय संस्कृती आणि परंपरा यांची चांगली जाण हवी होती. यासाठी त्याने आपल्या भावाभिक्षूंची रजा घेऊन सर्व संबंधांपासून मुक्त होऊन हिमालयाच्या एकांतात जाण्याच्या दृढ निश्चयाने विस्तीर्ण प्रवास केला. भारताच्या महासागरात त्याने डुबकी मारली आणि भारताच्या महासागराने त्याचे ट्रॅक झाकल्यासारखे हे एक उत्तम निर्गमन होते. तो असाधारण प्रतिभा असलेला एक अज्ञात साधू होता. त्यांनी अनेक प्रमुख व्यक्तिमत्त्वांचे वकील, शिक्षक आणि राज्यकर्ते भेटले आणि त्यांनी सर्वांना पीडित जनतेसाठी काहीतरी करण्याचे आवाहन केले. त्यांच्यापैकी काही जण पुढे आले आणि त्यांना पश्चिमेकडे प्रवास करून आधुनिक जगाच्या शाश्वत धर्माची ओळख करून देण्यासाठी त्यांना आर्थिक मदत केली. आपले उदात्त ध्येय पुढे नेण्यासाठी, नरेंद्र, त्याच्या काही तरुण शिष्यांच्या वर्गणीच्या मदतीने, शिकागो येथे आयोजित केलेल्या धर्माच्या संसदेत उपस्थित राहण्यासाठी अमेरिकेला गेले. वयाच्या 30 व्या वर्षी ते हिंदू धर्माचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी शिकागोला पोहोचले. ज्वलंत प्रामाणिकपणा, त्यांचे महान व्यक्तिमत्व आणि त्यांचा तेजस्वी चेहरा या त्यांच्या साध्या साध्या शब्दांचे आवाहन इतके महान होते की दुसऱ्याच दिवशी वृत्तपत्राने त्यांना धर्माच्या संसदेतील सर्वात महान व्यक्ती म्हणून वर्णन केले. तीस वर्षांचा हा अनोळखी तरुण शिकागो येथे सप्टेंबर 1893 मध्ये कार्डिनल गिबन्सने उघडलेल्या धर्माच्या संसदेच्या उद्घाटन बैठकीत हजर झाला तेव्हा त्याचे सर्व सहकारी सदस्य त्याच्या प्रमुख उपस्थितीत विसरले गेले. भारताच्या या योद्धा संदेष्ट्याच्या विचारांनी अमेरिकेवर खोलवर छाप सोडली. हा साधा साधू तासाचा माणूस बनला होता. धर्माच्या संसदेतील त्यांच्या भाषणाने त्यांना भारताच्या जुन्या मूल्यांचे प्रतिक म्हणून स्थापित केले. रातारात तो भारताचा महान राष्ट्रीय नायक बनला. एकाएकी याने भारतीयांच्या लक्षात आणून दिले की भारतीय विचारसरणीत असे काहीतरी असले पाहिजे ज्याचे कौतुक पाश्चिमात्य बुद्धीमंतांना करावेसे वाटेल. पहिल्यांदाच त्यांना त्यांच्या

वारशाच्या समृद्धतेची जाणीव झाली. त्यांची शिकागो भेट एक प्रचंड यशस्वी ठरली. त्यांनी इंग्लंड आणि स्वित्झर्लंडला भेट दिल्यानंतर, त्यांनी त्यांचा संदेश तिथे पसरविला. या ठिकाणी त्यांना विविध प्रकारच्या लोकांना भेटण्याची आणि व्याख्यान देण्याची संधी मिळाली. स्वामींच्या व्याख्यानाचा उद्देश भारतीय जनतेच्या दुःख आणि गरिबीपासून मुक्त होण्यासाठी तसेच पश्चिमेकडे प्राचीन भारतीय शहाणपणा आणण्यासाठी मोठा निधी उभारणे हा होता. वेदांत आणि शास्त्रीय योगाच्या पद्धती.

उद्दिष्ट:

- स्वामी विवेकानंदांच्या समाजसुधारकाच्या काही महत्त्वाच्या कर्तृत्वाचा शोध घेण्याचा या संशोधन पेपरचा मानस आहे.

स्वामी विवेकानंद आणि जागतिक समाजव्यवस्था :

विवेकानंद तीन वर्षांहून अधिक काळ अमेरिकेत राहिले. हा प्रदीर्घ मुक्काम तीव्र क्रियाकलापांनी भरलेला होता, विवेकानंदांनी त्यांच्या प्रामाणिक विद्यार्थ्यांना कोणतेही शुल्क न देता वर्ग देण्यास सुरुवात केली. या काळात न्यूयॉर्कमध्ये अनेक व्याख्याने आणि वर्ग दिल्यानंतर त्यांनी अमेरिकेत पहिली वेदांत सोसायटी स्थापन केली. त्याने हजार आयलँड पार्कमध्ये जवळच्या शिष्यांच्या गटाला प्रशिक्षण दिले. स्वामींनी मागरेटमध्ये भारताच्या कार्यात एक उत्तम भविष्य पाहिले. स्वामींची इंग्लंडमधील व्याख्याने जन्म योग बनवतात. त्यांच्या कामाच्या परिणामांनी असा प्रभाव निर्माण केला की त्यांना हार्वर्ड विद्यापीठ आणि कोलंबिया विद्यापीठ या दोन्ही ठिकाणी पूर्व तत्त्वज्ञानाच्या अध्यक्षपदाची ऑफर देण्यात आली. पश्चिमेला हा संदेश देण्यासाठी त्यांनी कठोर परिश्रम घेतले होते की वेदांत हे सर्व धर्मांचे मूलभूत तत्त्व आहे आणि त्यांच्या प्रयत्नांमुळे युनायटेड स्टेट्समध्ये कायमस्वरूपी योग कार्यासाठी पहिले केंद्र स्थापन झाले. १८९६ मध्ये ते भारतात परतले. मद्रास येथे त्यांनी सार्वजनिक व्याख्याने दिली जी नव्या भारताची उभारणी आणि उभारणीची हाक होती.

भारताने जनतेकडे केलेले दुर्लक्ष हे राष्ट्रीय पाप असल्याचे त्यांनी सांगितले. भारतातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती हा त्यांच्यासाठी गंभीर चिंतेचा विषय होता. भारतातील वांशिक आणि धार्मिक विविधता ही त्यांच्यासाठी कधीही चिंतेची बाब नव्हती, कारण भारताने नेहमीच विविध पंथ आणि समुदायांबद्दल प्रेम आणि आदराने तिची एकता शोधली होती. त्यांनी नवीन सामाजिक व्यवस्था आणि नवीन सभ्यताची आकांक्षा बाळगली ज्यामध्ये भारतातील सर्वोत्तम आध्यात्मिक परंपरा होती. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील नवीनतम प्रगतीसह एकत्रित केले जाईल. त्यांनी "जीव हा शिव" असा उपदेश केला, याचा अर्थ प्रत्येक जीव हा ईश्वराचा अंश आहे. 'उठा, जागे व्हा आणि ध्येय गाठेपर्यंत थांबू नका' अशी हाक त्यांनी भारतीयांना दिली. भारतातील या महापुरुषाचे 4 जुलै 1902 रोजी वयाच्या 39 व्या वर्षी निधन झाले. त्यांनी श्री रामकृष्णाच्या नावाने दोन मठ स्थापन केले, एक बॅरोनेज येथे आणि दुसरा कलकत्याजवळील कलंक येथे. आजपर्यंत त्यांचे कार्य या मोहिमांमध्ये चालते. तो आपल्या अनुयायांना म्हणाला. "असे होऊ शकते की मला माझ्या शरीराबाहेर पडणे चांगले वाटेल - ते एखाद्या जीर्ण झालेल्या कपड्यासारखे फेकून देणे. परंतु मी काम करणे थांबवणार नाही. मी सर्वत्र पुरुषांना प्रेरणा देईन, जोपर्यंत जगाला हे कळत नाही की ते एक आहे. देवाबरोबर." टागोरांनी एकदा रोमेन रोल्डला सल्ला दिला होता, "तुम्हाला भारत जाणून घ्यायचा असेल तर विवेकानंदांचा अभ्यास करा". 39 वर्षांच्या अल्पशा जीवनात त्यांनी जन्म योग, भाटिया योग, कर्म योग आणि राज योग यासारख्या शास्त्रीय गोष्टींची निर्मिती केली. त्यांनी अनेक व्याख्याने दिली, अनेक कविता रचल्या आणि त्यांच्याकडे शिक्षणासाठी आलेल्या अनेक साधकांना ते आध्यात्मिक मार्गदर्शक होते. त्यांनी

रामकृष्ण भिक्षूंचा आदेश आयोजित केला. स्वामी विवेकानंद एकदा स्वतःला "कंडेन्सड इंडिया" म्हणून बोलले होते.

गरीबीवर सामाजिक सुधारणा :

जरी स्वामी विवेकानंद हे ध्यान आणि धर्माचे पुरुष होते, तरीही ते क्रियाकलाप आणि कार्यासाठी खेळ होते ज्यामुळे उदय होईल उत्पादकता आणि गरिबी निर्मूलन मध्ये. ते त्यांचे गुरू रामकृष्ण परमहंस यांच्यासमवेत नेहमी म्हणतात की "धर्म रिकाम्या पोटासाठी नाही." त्याने लोकांना त्यांच्या कम्फर्ट झोनमधून धक्का देण्यास अक्षरशः मदत केली आहे आणि त्यांना कृती करण्यास प्रेरित केले आहे. आपण पाहतो की स्वामीजींनी भारतीय नागरिकांमध्ये राजसिक सद्गुणांना प्रेरित करून आधुनिक भारतातील जीवनाची वाटचाल सुरू केली. तो त्यांना त्यांची सद्यस्थिती सुधारण्यासाठी आणि अधोगती आणि गरिबीच्या सध्याच्या जीवनात समाधानी न राहण्याची प्रेरणा दिली. विवेकानंदांच्या मते, देशातील सर्व सामाजिक बदलांसाठी धर्म ही प्राथमिक आणि सुकाणू शक्ती असायला हवी होती.

महिला सामाजिक उत्थानावर :

स्वामी विवेकानंद हे कधीही सक्रिय राजकारणात नव्हते, तरीही त्यांना त्यांच्या काळापेक्षा खूप श्रेष्ठ आणि खूप पुढे असलेल्या आधुनिक भारताबद्दल राजकीय समज होती. अधिकारांच्या शोषणाबद्दल त्यांनी प्रचंड संताप व्यक्त केला आणि महिला जनसमुदाय आणि इतर सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांच्या उत्थानासाठी खरी चिंता दर्शविली. त्याला पाश्चात्य कल्पना आणि तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने एक वेगळी सामाजिक सुधारणा हवी होती, तरीही पाश्चात्य जीवनपद्धतीच्या गुलाम अनुकरणाने त्याने आपल्याला अडकवले नाही. त्याच्या पुस्तकात. "भारत आणि तिच्या समस्यांवर", त्यांनी लिहिले: "लक्षात ठेवा की राष्ट्र झोपडीत राहते. परंतु, अरेरे, त्यांच्यासाठी कोणीही काहीही केले नाही. आमचे आधुनिक सुधारक विधवा-पुनर्विवाहात खूप व्यस्त आहेत. अर्थात, मी सहानुभूतीदार आहे. प्रत्येक सुधारणांमध्ये, परंतु राष्ट्राचे भवितव्य विधवांना मिळणाऱ्या पतीच्या संख्येवर अवलंबून नसते, तर जनतेच्या स्थितीवर अवलंबून असते." विवेकानंद एक पाऊल पुढे गेले आणि म्हणाले, "जोपर्यंत लाखो लोक उपासमार आणि अज्ञानात राहतात तोपर्यंत मी प्रत्येक माणसाला देशद्रोही मानतो." त्यांनी मांडलेल्या क्रांतिकारी सिद्धांताचा समाजसुधारकांवर गंभीर प्रभाव पडला - महात्मा गांधी आणि जवाहरलाल नेहरूंचे समाजवादी विचार हे स्वामीजींच्या विचारांनी आणि शिकवणींनी अत्यंत प्रेरित होते.

धर्मावर :

स्वामी विवेकानंदांचे धर्मविषयक विचार अद्वितीय होते. त्यांनी भारताला धर्मनिरपेक्षतावादी विचार दिले जे आता भारतीय राज्यघटनेचा अविभाज्य भाग बनले आहेत. धर्माबद्दलची त्यांची मते समान उद्दिष्टांवर आधारित होती. सर्व धर्म समान ध्येयाकडे नेणारे भिन्न मार्ग आहेत असे त्यांनी प्रतिपादन केले. त्यांच्या कल्पना भारतामध्ये सध्याच्या गोष्टींचा विस्तार होत्या. त्यांचे विचार केवळ परस्पर आदर आणि सहिष्णुतेवर आधारित नव्हते तर सर्व वैयक्तिक धर्मांना अधोरेखित करणारे मूलभूत सत्याची परस्पर अनुभूती यावर आधारित होते. ते अस्पृश्यतेच्या विरोधात होते. वेदांताच्या शिक्षणामुळे ते अस्पृश्य संकल्पनेचे कट्टर टीकाकार बनले. अस्पृश्यतेच्या भयंकर प्रथेमागे त्याला धार्मिक मान्यता किंवा धर्मनिरपेक्ष तर्क सापडला नाही आणि तो निषेध करण्यासाठी निघून गेला.

शिक्षणावर :

स्वामी विवेकानंदांचे शिक्षणविषयक विचार हे प्राचीन भारतात प्रचलित असलेल्या शिक्षणतज्ञापेक्षा

आधुनिक आहेत. सुरुवातीपासूनच त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर विकास आणि उन्नतीसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. शिवाय, त्याने अनेक दशकांपूर्वी ज्याला आपण अनौपचारिक शिक्षण म्हणतो त्याची कल्पना केली होती. त्यांनी तांत्रिक शिक्षण आणि औद्योगिक प्रशिक्षणावर विशेष भर दिला जो आता आधुनिक भारताच्या शैक्षणिक व्यवस्थेचा अत्यावश्यक भाग बनला आहे.

विवेकानंदांनी स्त्रियांच्या शैक्षणिक हक्कांसाठी काम केले. कौटुंबिक जीवन आणि स्त्रियांच्या पवित्रतेच्या परंपरागत मूल्यांवर त्यांनी विशेष भर दिला, परंतु ते त्यांच्या अधीनतेच्या पूर्णपणे विरोधात होते. महिलांसाठी सर्व शैक्षणिक सुविधांचा विस्तार करण्यासाठी त्यांनी उत्कटतेने विनंती केली. भारतातील पारंपारिक धर्माना समाजसेवेची एक नवीन दिशा देण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांवर त्यांच्या सामाजिक सुधारणा कल्पना मोठ्या प्रमाणात प्रतिबिंबित झाल्या. रामकृष्ण मिशनची स्थापना करून त्यांनी भारतीय भिक्षू आणि सन्यासींना एक नवीन मार्ग दाखवला. म्हणून आता आपण पाहतो की हिंदू भिक्षू एकटे जीवन जगत नाहीत, उलट त्यांना त्यांची समाजसेवा सिद्ध करण्याची काळजी आहे. मानवी दुःख दूर करण्यासाठी त्यांनी रुग्णालये, शैक्षणिक संस्था, दवाखाने, अनाथाश्रम आणि इतर सामुदायिक संस्था उभारल्या आहेत.

रोल मॉडेल म्हणून :

अशाप्रकारे, स्वामी विवेकानंद हे भारतातील एक अग्रगण्य व्यक्तिमत्व आहेत ज्यांनी आधुनिक भारताला आकार देण्यासाठी अविभाज्य भूमिका बजावली आहे. समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, जनउत्थान आणि जनशक्ती, अस्पृश्यांशी दयेने वागणे, सार्वत्रिक साक्षरता, अनौपचारिक शिक्षण, स्त्री मुक्ती आणि धार्मिक उपासनेचा भाग म्हणून समाजसेवेचा अंतर्भाव - हे स्वामी विवेकानंदांच्या सुधारणांचे मूलभूत मुद्दे होते. त्यांचे प्रसिद्ध शब्द: "जागे व्हा, उठा, आणि ध्येय गाठेपर्यंत थांबू नका" - अजूनही देशाच्या तरुणांमध्ये गुंजत आहे, त्यांच्या सामाजिक चेतना जागृत करते आणि त्यांच्या ओलसर आत्म्याला प्रज्वलित करते.

वरील विवेचनावरून असे सर्वेक्षण झाले आहे की स्वामी विवेकानंदांना समाजसुधारक म्हणता येईल. त्यांनी आधुनिक विज्ञानासह भारतातील प्राचीन परंपरांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला. विवेकानंदांच्या सुधारणेचे एक विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी तत्कालीन भारतात प्रचलित असलेल्या व्यवस्था नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला नाही. उलट त्यांना त्यांच्या खऱ्या रूपात वाढवायचे आहे. विवेकानंदांना निःसंशयपणे भूतकाळातील भारताच्या वारसाचा प्रचंड अभिमान होता. दारिद्र्य निर्मूलन, निरक्षरता दूर करणे, मानवी प्रतिष्ठेची पुनर्स्थापना, भीतीपासून मुक्तता, सर्वांसाठी अध्यात्मिक आणि धर्मनिरपेक्ष ज्ञानाची उपलब्धता, मग ते वर्ग, जात, आणि सर्व मक्तेदारी संपुष्टात आणणे, या सर्वांनी एकत्रितपणे त्याचा एक भाग बनवला. त्यांच्या वेदांतिक समाजवादातून मिळाले. वेदांताच्या व्याख्याने, आणि जनसामान्यांसाठी आणि त्यांच्या समस्यांबद्दल खोलवर रुजलेल्या चिंतेने, स्वामी विवेकानंदांनी भारताला एक नवीन जीवनशैली दिली. त्यांनी सरंजामशाही आणि वसाहतवादी अत्याचाराविरुद्ध आवाज उठवला. त्याच वेळी विवेकानंदांनी भारताच्या ऐतिहासिक नशिबांची उत्तरे शोधली आणि ते मजबूत, श्रीमंत आणि स्वतंत्र राज्यात रूपांतरित करण्याचे मार्ग शोधले. त्यांनी नेहमी या वस्तुस्थितीचा पुनरुच्चार केला की भारताची उभारणी केवळ जनसमुदाय, उत्साही देशभक्त, शूर आणि बलवान लोकांच्या मदतीने होऊ शकते. अधिकारांच्या शोषणाबद्दल त्यांना प्रचंड संताप होता आणि त्यांनी सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांच्या उन्नतीसाठी खरी चिंता दर्शविली. त्याला पाश्चात्य कल्पना आणि तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने एक वेगळी सामाजिक सुधारणा हवी होती, तरीही त्याने आपल्याला पाश्चात्य जीवनपद्धतीच्या गुलाम अनुकरणाने अडकवले नाही. त्यांनी

लिहिले: "लक्षात ठेवा की राष्ट्र झोपडीत राहते. परंतु, अरेरे, कोणीही त्यांच्यासाठी कधीही काहीही केले नाही. आमचे आधुनिक सुधारक विधवा-पुनर्विवाहात खूप व्यस्त आहेत. अर्थात, मी प्रत्येक सुधारणेचा सहानुभूतीदार आहे, परंतु नशिबात राष्ट्र हे विधवांना मिळणाऱ्या पतींच्या संख्येवर अवलंबून नसते, तर जनतेच्या स्थितीवर अवलंबून असते".[1] विवेकानंद एक पाऊल पुढे गेले आणि म्हणाले "जोपर्यंत लाखो लोक उपासमार आणि अज्ञानात राहतात तोपर्यंत मी प्रत्येक माणसाला देशद्रोही मानतो. जे त्यांच्या खर्चावर शिक्षित झाले आहेत, त्यांच्याकडे किमान लक्षही देत नाहीत."[2] त्यांनी मांडलेल्या क्रांतिकारी सिद्धांताचा महात्मा गांधींच्या गतिशीलतेचे अनुसरण करणाऱ्या समाजसुधारकांवर आणि जवाहरलाल नेहरूंच्या समाजवादी विचारांना खूप प्रेरणा मिळाली. विवेकानंदांच्या कल्पना आणि शिकवणींद्वारे.

सर्वसाधारणपणे, भारतासाठी आणि मोठ्या जगासाठी त्यांचे योगदान पुढील प्रकारे सारांशित केले जाऊ शकते. प्रथम, आधुनिक भारतात, विवेकानंदांनीच प्रथम भर दिला की आपले दैनंदिन जीवन अध्यात्मिक झाल्यावरच अधिक अर्थपूर्ण होईल. या अध्यात्मातच तो जसा होता तसा पुन्हा शोधला. भारताचा संदेश स्वतःला आणि जगाला. विवेकानंदांसाठी, हे अध्यात्मिक आत्म-साक्षात्कार लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या क्षमतेची पूर्ण जाणीव करून देतात, विशेषतः 19व्या शतकातील भारतासारख्या वसाहतीत समाजाच्या संदर्भात. दुसरे, जरी त्यांनी राजकीय अभ्यास नाकारले आणि पश्चिमेने सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांना प्रेरित केले, तरीही त्यांचा आवश्यक संदेश लोकांचे सशक्तीकरण होता: शिक्षण, सामूहिक विचार आणि कृतीद्वारे परंतु सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, सर्व मानवी अस्तित्वाची एकता लक्षात घेऊन. हिंदू परंपरेत, विवेकानंदांच्या आधीही जगातून तपस्वी अलिप्ततेवर टीका केली गेली होती, परंतु त्यांनीच प्रथम सक्रियपणे वैयक्तिक त्याग या संकल्पनेत सामील झाले. या अर्थाने, त्यांनी सन्यासाची कल्पना आणि संस्थेला नवा अर्थ किंवा महत्त्व दिले.

स्वामी विवेकानंदांचे शिक्षणविषयक विचार प्राचीन भारतातील शिक्षणतज्ज्ञांपेक्षा आधुनिक आहेत. सुरुवातीपासूनच त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर विकास आणि उन्नतीसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. तांत्रिक शिक्षण आणि औद्योगिक प्रशिक्षणावर त्यांनी विशेष भर दिला

आता आधुनिक भारताच्या शैक्षणिक प्रणालीचा एक आवश्यक भाग बनला आहे. विवेकानंदांनी स्त्रियांच्या शैक्षणिक हक्कांसाठी काम केले. कौटुंबिक जीवनाच्या पारंपारिक मूल्यांवर आणि स्त्रियांच्या पवित्रतेवर त्यांनी विशेष भर दिला. पण तो त्यांच्या अधीनतेच्या पूर्णपणे विरोधात होता. त्यांनी महिलांसाठी सर्व शैक्षणिक सुविधांचा विस्तार करण्याची विनंती केली. त्यांनी भारताला आपला पारंपरिक धर्म समाजसेवेची नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. रामकृष्ण मिशनची स्थापना करून त्यांनी भारतीय भिक्षू आणि सन्यासींना एक नवीन मार्ग दाखवला. आता आपण पाहतो की हिंदू भिक्षू एकटे जीवन जगत नाहीत, उलट त्यांना त्यांची समाजसेवा सिद्ध करण्याची काळजी असते. मानवी दुःख दूर करण्यासाठी त्यांनी रुग्णालये, शैक्षणिक संस्था, दवाखाने, अनाथाश्रम आणि इतर सामुदायिक संस्था उभारल्या आहेत. एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय समाज धार्मिक अंधश्रद्धा आणि सामाजिक अंधश्रद्धेने निर्माण केलेल्या दुष्ट जाळ्यात अडकला होता. मॅक्स वेबरच्या निरीक्षणानुसार हिंदू धर्म हा जादू, शत्रुवाद आणि अंधश्रद्धा यांचे संयुग बनला आहे. देवपूजेची जागा पशूबळी आणि शारीरिक छळ यांसारख्या घृणास्पद संस्कारांनी घेतली होती. याजकांनी लोकांच्या मनावर जबरदस्त आणि खरोखरच हानिकारक प्रभाव पाडला. मूर्तिपूजा आणि बहुदेववाद यांनी त्यांची स्थिती मजबूत करण्यास मदत केली. राजा राममोहन रॉय यांनी सुचविल्याप्रमाणे, शास्त्रवचनीय ज्ञान आणि धार्मिक विवेचनाच्या त्यांच्या मक्तेदारीने सर्व धार्मिक व्यवस्थेला एक

भ्रामक चरित्र दिले. विश्वासू लोक केवळ देवालाच नव्हे तर याजकांच्या इच्छा, इच्छा आणि इच्छांना अधीन राहून जगले. धार्मिक विचारधारा लोकांना पटवून देऊ शकत नाही असे काही नव्हते. भारतीय स्त्रिया त्यांचे शारीरिक सुख तृप्त करण्यासाठी स्वतःला पुरोहितांना अर्पण करण्याच्या मर्यादेपर्यंत गेले.

महिलांची अवस्था तर सर्वात दयनीय होती. मुलीचा जन्म नकोसा होता. तिचे लग्न एक ओझे मानले गेले आणि तिचे वैधव्य अशुभ मानले गेले. मुलीच्या अर्भकांना जन्मताच मारण्याचा प्रयत्न असामान्य नव्हता. या क्रूरतेतून सुटलेल्यांना कोवळ्या वयात लग्नाच्या हिंसाचाराला सामोरे जावे लागले. अनेकदा लग्न हे सामाजिक अपमानापासून दूर राहण्याचे साधन होते आणि त्यामुळे वैवाहिक जीवन आनंददायी ठरले नाही.

दुसरा दुर्बल घटक जात होता. विधी स्थितीच्या आधारावर श्रेणीबद्ध पद्धतीने विभक्ततेची व्यवस्था राखण्याचा प्रयत्न केला. जातीचे नियम आणि कायदे सामाजिक गतिशीलतेला बाधा आणतात. याने सामाजिक विभाजनांना चालना दिली आणि वैयक्तिक पुढाकाराला खीळ बसली. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे अस्पृश्यतेचा अपमान ज्याने मानवी प्रतिष्ठेला विरोध केला. मर्यादा, विश्वासाहता, स्थिती आणि अंध नियतीवाद द्वारे चिन्हांकित इतर असंख्य प्रथा होत्या.

19व्या शतकातील भारतातील इतर समाजसुधारकांप्रमाणे स्वामी विवेकानंद यांच्यावरही भारताच्या सुवर्ण भूतकाळाचा खूप प्रभाव होता. अगदी अंधश्रद्धाळू आणि सर्वात अतार्किक संस्थेचाही निषेध करणे त्याला आवडत नव्हते. ते म्हणतात, "अत्यंत अंधश्रद्धेसाठी देखील निषेधाचा शब्द बोलू नका, कारण त्यांनी देखील भूतकाळात काहीतरी चांगले केले असावे. नेहमी लक्षात ठेवा की जगात असा कोणताही देश नाही की ज्यांच्या संस्था त्यांच्या उद्दिष्टांमध्ये आणि उद्दिष्टांमध्ये खरोखरच चांगल्या आहेत. या भूमीतील संस्था. मी जगातील जवळजवळ प्रत्येक देशात जाती पाहिल्या आहेत, परंतु त्यांची योजना आणि उद्देश इथल्या इतका गौरवशाली कुठेही नाही." - भूतकाळात देणे. त्यांच्या म्हणण्यानुसार जर आपल्याला या प्रथा दूर करायच्या असतील तर त्या शापाने नाही तर आशीर्वादाने केल्या पाहिजेत.

विवेकानंदांना केवळ पाश्चिमात्य माध्यमांनी आणि कार्यपद्धतींनी भारतात सुधारणा करायची नव्हती. ते म्हणतात, "मला हे सांगण्यास खेद वाटतो की आपल्या आधुनिक सुधारणा चळवळींपैकी बहुतेक पाश्चात्य पद्धती आणि कार्यपद्धतींचे विचारपूर्वक अनुकरण केले गेले आहे आणि ते भारतासाठी निश्चितपणे होणार नाही; म्हणूनच आपल्या अलीकडील सर्व सुधारणा चळवळींना हेच कारण आहे. त्यामुळे परिणाम होतो." [2] कारण भारतीय सुधारकांनी पाश्चात्य पद्धतींचे अनुकरण करून आणि आपल्याच विरोधात निंदा करून भारतीय समाजात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला, त्यामुळे ते त्यांच्या उद्दिष्टांमध्ये अपयशी ठरले आहेत. विवेकानंद म्हणतात की भारतातील बहुतांश सुधारणा प्रस्ताव चांगले आहेत. बरेचसे समाजसुधारकही चांगले, सत्पुरुष आहेत आणि त्यांची उद्दिष्टेही काही मुद्द्यांवर खूप प्रशंसनीय आहेत. परंतु शेकडो वर्षांच्या सामाजिक सुधारणांमुळे देशभरात प्रशंसनीय असा कोणताही कायमस्वरूपी आणि मौल्यवान परिणाम दिसून आलेला नाही हे एक पेटंट सत्य आहे. ते म्हणतात, "हजारांनी व्यासपीठावर भाषणे केली आहेत, खंडानंतर खंडांमध्ये निंदा केली गेली आहे.

हिंदू वंशाचे आणि तिथल्या सभ्यतेचे समर्पित प्रमुख आणि तरीही चांगले व्यावहारिक परिणाम मिळालेले नाहीत आणि त्याचे कारण कुठे आहे? कारण शोधणे कठीण नाही. हे निंदातच आहे." [3] अशा प्रकारे हे स्पष्ट होते की विवेकानंद हे भारताच्या पद्धतींच्या सहाय्याने भारतीय समाज सुधारण्याच्या बाजूने होते. त्यांचे मत होते की माजी सुधारकाने आमच्या स्वतःकडे लक्ष दिले नाही. पद्धती आणि त्यामुळेच त्यांचे प्रयत्न व्यर्थ गेले.

भारतीय समाजात सुधारणा करताना विवेकानंदांनी भारतात प्रचलित असलेल्या व्यवस्था रद्द करण्याचा प्रयत्न केला नाही. रोगाची कारणे उखडून टाकण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या डॉक्टरासारखी त्यांची भूमिका होती, पण रुग्णाला मारत नाही. तो म्हणतो, "माझी उपचार पद्धती ही रोगाची कारणे मुळापासून काढून टाकणे ही आहे आणि ती केवळ दाबून ठेवू नये." त्यामुळे विवेकानंदांनी सामाजिक दुष्कृत्ये मुळापासून उखडून टाकण्याचा प्रयत्न केला. तो म्हणतो की आपण या प्रकरणाच्या मुळाशी जावे, नंतर तेथे निराकरण केले पाहिजे आणि ते वरच्या दिशेने जाळून एक भारतीय राष्ट्र बनवले पाहिजे. याला विवेकानंदांच्या मते मूलगामी सुधारणा म्हणतात.

निष्कर्ष :

भारतात लोकांचे विचार बदलणारे अनेक समाजसुधारक आहेत. त्यांनी भारताच्या क्रांतीसाठी खूप संघर्ष केला. देशासाठी अमूल्य योगदान देणाऱ्या काही समाजसुधारकांचा आम्ही येथे उल्लेख केला आहे. ईश्वरचंद्र विद्यासागर, बाबा आमटे, डॉ. बी.आर. आंबेडकर, जवाहरलाल नेहरू, मदर तेरेसा, स्वामी दयानंद सरस्वती, स्वामी विवेकानंद स्वामी विवेकानंदांनी सामाजिकदृष्ट्या उपेक्षित आणि शोषितांसाठी सातत्याने प्रदर्शन केले, असे मत आहे. त्यांनीच, ज्याने गांधींपूर्वीही, देवाची जुनी धार्मिक वाक्प्रचार विशेषतः नीच आणि गरीब लोकांमध्ये (दरिद्रनारायण) वसलेली आहे आणि त्याचा प्रभावीपणे वापर केला. सामाजिक तत्त्वज्ञान सामाजिक दुष्कृत्यांवर चर्चा करते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने व शांततेने जगता यावे यासाठी या सामाजिक दुष्टी दूर करण्यासाठी आदर्श निर्माण करणे हे सामाजिक तत्त्वज्ञानाचे कर्तव्य आहे. विवेकानंदांच्या तत्त्वज्ञानाचा उगम प्रामुख्याने तत्कालीन भारतीय समाजातील दुष्कृत्यांमुळे झाला आहे. विवेकानंदांच्या सुधारणांकडे जाण्यापूर्वी १९व्या शतकातील भारताच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर एक नजर टाकली पाहिजे. स्वामी विवेकानंदांच्या काळात भारताची सामाजिक आर्थिक स्थिती दयनीय होती. दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, सती प्रथा आदी समस्या त्याकाळी मोठ्या प्रमाणावर होत्या. शिवाय त्यावेळी देशावर इंग्रजांचे राज्य होते. जरी ब्रिटिश राजवटीत तार स्थापनेसारखे काही चांगले पैलू होते. रेल्वे वगैरेंनी देशाची अर्थव्यवस्था उद्ध्वस्त केली.

स्वामी विवेकानंद हे खरोखरच चाळीस वर्षांपेक्षा कमी आयुष्य असलेले एक युगनिर्माते होते ज्यांनी आपल्या बांधवांना गरिबी, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता, पुजारी कला आणि ज्ञानी लोकांच्या अत्याचाराविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा दिली. हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंतच्या भटकंतीत ते सर्व वर्गातील लोकांमध्ये मिसळले, त्यांच्यासोबत जेवले आणि झोपले, त्यांचे सुख-दुःख वाटून घेतले. जनसामान्यांसह त्यांचे हृदय नेहमी धडधडत असे आणि त्यांच्या अधःपतनात तो अपमानित होता. त्यांनी सनातनी ब्राह्मणवादी जातिव्यवस्थेवर कठोर टीका केली आणि 'अस्पृश्यता हा उच्चवर्गीयांचा मानसिक रोग म्हणून पाहिला.

संदर्भ :

- आदिस्वरानंद, स्वामी, एड. (2006), विवेकानंद, जागतिक शिक्षक: त्यांच्या शिकवणी वरील आध्यात्मिक एकता मानवजाती, वुडस्टॉक, व्हरमाँट: स्कायलाइट पाथ्स पब, ISBN 1-59473-210-8
- बद्रीनाथ, चतुर्वेदी (2006). स्वामी विवेकानंद, जिवंत वेदांत. पेंग्विन बुक्स इंडिया. ISBN 978-0-14-306209-7.
- बनहट्टी, जी.एस. (1995), स्वामी विवेकानंदांचे जीवन आणि तत्त्वज्ञान, अटलांटिक प्रकाशक आणि वितरक, पृ. 276 ISBN 978-81-7156-291-6

- बनहट्टी, जी.एस. (1963). विवेकानंद, पुणे, भारत: सुविचार प्रकाशन मंडळ, ASIN B0007JQX3M
- भारती, के.एस. (1998ब). प्रख्यात विचारवंतांचा विश्वकोश, खंड 8: विवेकानंदांचे राजकीय विचार, नवी दिल्ली: कन्सेप्ट पब्लिशिंग कंपनी, ISBN 978-81-7022-709-0
- भिडे, निवेदिता रघुनाथ (2008), स्वामी विवेकानंद अमेरिकेत, ISBN 978-81-89248-22-2
- भुयान, पी.आर. (2003), स्वामी विवेकानंद: मसिहा ऑफ रिसर्जट इंडिया, नवी दिल्ली: अटलांटिक पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स, ISBN 978-81-269-0234-7
- बर्क, मेरी लुईस (1958). स्वामी विवेकानंद अमेरिकेत: नवीन शोध, कोलकाता: अद्वैत आश्रम, ISBN 978-0-902479-99-9
- चट्टोपाध्याय, राजगोपाल (1999), स्वामी विवेकानंद भारतात: एक सुधारात्मक चरित्र, मोतीलाल बनारसीदास, ISBN 978-81-208-1586-5
- ब्रोकरेज, रोशन (ऑक्टोबर 2011). हिंदू धर्म: एक वर्णमाला मार्गदर्शक. पेंग्विन बुक्स इंडिया. ISBN 978-0-14-341421-6.
- दास, सिसिर कुमार (1991), भारतीय साहित्याचा इतिहास: 1800-1910, पश्चिमी प्रभाव: भारतीय प्रतिसाद, साहित्य अकादमी, ISBN 978-81-7201-006-5
- धर, शैलेंद्र नाथ (1976), स्वामी विवेकानंदांचे सर्वसमावेशक चरित्र (2 संस्करण), मद्रास, भारत: विवेकानंद प्रकाशन केंद्र
- दत्ता, कृष्णा (2003), कलकत्ता: एक सांस्कृतिक आणि साहित्यिक इतिहास, ऑक्सफर्ड: सिग्नल बुक्स, ISBN 978-1-56656-721-3
- दत्त, हर्षवर्धन (2005), अमर भाषणे, नवी दिल्ली: युनिकॉर्न बुक्स, पृ. 121, ISBN 978-81-7806-093-
- गांगुली, अद्वैत पी. (2001), लाइफ अँड टाइम्स ऑफ नेताजी सुभाष: कटक टू केंब्रिज, 1897-1921, VRC प्रकाशन, ISBN 978-81-87530-02-2
- फ्युअरस्टीन, जॉर्ज (2002) द योगा ट्रेडिशन, दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास

